

Stanisława Sochacka
Instytut Śląski w Opolu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3697-4873>

Jezykoznawstwo śląskie a Ziemie Zachodnie i Północne (zarys problematyki)

Silesian linguistics and the Western and Northern Territories
(an outline of the issue)

Abstrakt

Celem pracy jest przedstawienie, jak polskie elity intelektualne naukowo i emocjonalnie zaangażowały się w organizowanie szerokich działań w celu przybliżenia polskiemu społeczeństwu prawdy o kresach zachodnich i północnych. W pracy zostaną omówione wybrane zagadnienia tematu obejmujące syntezy, leksykony i monografie mające wpływ na świadomość mieszkańców tych ziem. Walka o kresy zachodnie i północne trwała już od początku XX w. Po II wojnie także językoznawcy śląscy w znacznym stopniu zaangażowali się w działalność naukową, wydawniczą i popularyzatorską. Praca została zredagowana w oparciu o różnorodną bazę źródłową. Są to: publikacje autorskie, materiały konferencyjne, referaty programowe, wspomnienia uczonych, artykuły prasowe i dokumenty archiwalne dotyczące ośrodków badawczych (instytutów naukowych i uniwersytetów).

Słowa kluczowe: Ziemie Zachodnie i Północne, historia, językoznawstwo

Abstract

The aim of the article is to present how the Polish intellectual elite got scientifically and emotionally involved in organising extensive activities to bring the truth about the Western and Northern borderlands to Polish society. The work discusses selected issues, including syntheses, lexicons and monographs influencing the consciousness of the inhabitants of those lands. The struggle for the Western and Northern borderlands had been going on since the beginning of the 20th century. After the war, Silesian linguists also became very much involved in scientific, publishing and popularising activities. The present study was prepared on the basis of a diverse base of sources. These include: various authors' publications, conference materials, programme papers, memoirs of scholars, press articles and archive documents concerning research centres (scientific institutes and universities).

Keywords: Western and Northern Territories, history, linguistics

Chociaż temat artykułu wydaje się zrozumiały i jednoznaczny, wymaga kilku wyjaśnień wstępnych. Dotyczą one m.in. terminów: *Ziemie Zachodnie i Północne*, inaczej tzw. *Ziemie Odzyskane*, oraz pojęcia *region*. Pierwszy z nich funkcjonował od 1945 r. w języku potocznym, w administracji państwowej, publicystyce i przede wszystkim w literaturze naukowej. Jest to termin o konwencjonalnie ustalonym neutralnym znaczeniu naukowym, służącym do określenia położonych na zachodnich i północnych rubieżach Polski obszarów utraconych przed wiekami, a w wyniku zmiany granic dokonanej podczas konferencji pokojowych w Jałcie i Poczdamie w 1945 r. przyłączonych do Polski. Nie jest to termin geograficzny, bo tylko z polskiego punktu widzenia odnosi się do kilku regionów tego specyficznego obszaru, będącego miejscem ludzkiej aktywności różnego rodzaju. Przenosząc ten skrótowo wyłożony wywód na temat szkicu, a więc na problematykę językoznawczą, trzeba każdorazowo podkreślać, że chodzi o region Śląska, Ziemi Lubuskiej, Pomorza Zachodniego i Wschodniego. Każdy z tych subregionów odznaczał się innymi treściami kulturowymi, etniczno-językowymi, tworząc niejako „wzorzysty kobierzec”. Po 1945 r. władze Polski Ludowej wprowadziły nazwę *Ziemie Odzyskane*, która wzbudzała negatywne emocje, gdyż kojarzyła się z niepewną przynależnością do Polski i obcością cywilizacyjną. Człon – *Odzyskane* – miał przypominać o ich dawnej przynależności do Polski i zachęcać do osiedlania się przesiedleńców z Kresów Wschodnich. Nazwa *Ziemie Odzyskane* miała zatem znaczenie polityczne i propagandowe.

Terminem *region* posługuje się wiele dyscyplin: geografia, ekonomia, historia, socjologia, etnografia, prawo. Każda z nich podchodzi do spraw regionu swoiście. W dyskusjach akademickich nad terminem *region* podkreśla się szerokie pole znaczeniowe tego pojęcia i wielość definicji w historycznej tradycji krajów europejskich (Ganowicz 2018: 99–110). Dyscypliną, która od dawna posługuje się pojęciem *regionu*, jest językoznawstwo. Przedmiotem tych badań jest system językowy, studia gwaroznawcze, poznawanie tła polityczno-kulturowego rozwoju języka. Każda monografia językoznawcza musi być wynikiem doskonałej znajomości historii politycznej, społecznej, osadniczej oraz języków i dialektów żyjących tam ludzi.

Śląsk jest przykładem współżycia od czasów średniowiecznych różnych kultur: polsko-niemieckiej, polsko-morawskiej, polsko-łużyckiej. To zróżnicowane bogactwo kulturowe odzwierciedliło się w krajobrazie językowym. O historycznym rozwoju języka polskiego, jego dialektach, nazewnictwie geograficznym i osobowym mówią źródła historyczne, zabytki, dokumenty rękopiśmienne Śląska. Badania nad średniowiecznymi źródłami stały się wielce pouczające dla poznania rodzimości, czyli swojskości kultury i języka

Ślązaków. Innym wyróżnikiem rodzimości jest gwara, która nadaje każdemu obcemu zjawisku cechy lokalne.

W nowej rzeczywistości powojennej niesłychanie odpowiedzialne zadanie miało m.in. językoznawstwo. Celem niniejszej pracy jest próba oceny dotychczasowego dorobku językoznawstwa śląskiego. Szczególne zasługi na polu badań śląskoznawczych po 1945 r. położyły elity intelektualne Krakowa i Wrocławia. W ten sposób Uniwersytet Wrocławski przekształcał się w poważny ośrodek badań śląskoznawczych. Było to całkiem zrozumiałe, ponieważ głód wiedzy o Śląsku był poważny i uzasadniony.

W pracy zostaną zaprezentowane wybrane zagadnienia tematu. Podstawę materiałową stanowią będą syntez regionalne, słowniki onomastyczne, leksykony gwarowe, studia i rozprawy z zakresu historii języka polskiego, prace popularnonaukowe, wspomnienia, artykuły prasowe, materiały konferencyjne. Nie zostaną pominięte niesłychanie ważne i odpowiedzialne zadania organizacji życia naukowego, a także placówek zajmujących się przeszłością Śląska i innych regionów „Ziem Odzyskanych”. Dla „powróconych” ziem zaczął się czas zmagania z wielorakimi trudnościami, ale jednocześnie radosnego, często entuzjastycznego działania, mającego na celu przywrócenia im w pełni narodowego charakteru.

1. Budowanie instytucjonalnego życia naukowego na Śląsku po 1945 r.

Proces organizowania polskich placówek naukowych i kulturalnych na Ziemach Zachodnich i Północnych rozpoczął się już przed II wojną światową. Wkrótce po zakończeniu powstania wielkopolskiego, bo jeszcze w 1919 r., utworzono w Poznaniu Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. W kwietniu 1925 r. grono ludzi skupionych wokół Związku Obrony Kresów Zachodnich postanowiło założyć Instytut Bałtycki w Toruniu, który miał bacznie obserwować całe pobrzeże Bałtyku i działalność powołanych przez Niemców aż pięciu organizacji mających za zadanie informowanie ogółu niemieckiego sprawami Polski i rosyjskiego Wschodu. Warto dodać, że placówka ta służyła jako pierwowzór dla Instytutu Śląskiego założonego w roku 1934 w Katowicach (Cimała 1994: 25).

Powołany do życia 1 maja 1934 r. Instytut Śląski w Katowicach miał ambitnie nakreślony program, zapisany w statucie o profilu humanistycznym. Od tego momentu rozpoczął się proces budowy polskiej nauki na Śląsku. Tworzono ją głównie w oparciu o współpracę z Polską Akademią Umiejętności i Instytutem Bałtyckim w Toruniu (Cimała 1994: 25). Do 1939 r. Instytut

Śląski pełnił rolę inspiratora i organizatora działań naukowych szybko dystansując istniejące już ośrodki pracy naukowej, takie jak: Towarzystwo Przyjaciół Nauk na Śląsku czy Muzeum Śląskie. Wybuch wojny udaremnił wysiłki i starania ludzi związanych z Instytutem Śląskim w Katowicach. Ale pozostała po nim obfita działalność publikacyjna, zwłaszcza o tematyce historycznej.

Oficjalną działalność naukową Instytut Śląski wznowił w styczniu 1945 r. w oparciu o PAU w Krakowie. Pod koniec lutego 1945 r. placówka powróciła do Katowic, a na jej czele ponownie stanął Roman Lutman (Senft 1994: 33), który natychmiast podjął przerwana pracę, opierając ją na opracowanych projektach i zamierzeniach. W badaniach przede wszystkim eksponowano polskość Śląska ukierunkowaną polemicznie wobec historiografii niemieckiej. Taki punkt widzenia akceptowała władza ludowa potrzebująca pomocy w poznawaniu i integrowaniu z Polską całych Ziem Zachodnich i Północnych.

Po 1945 r. byliśmy świadkami dwu wielkich procesów demograficznych mających wpływ na atmosferę życia politycznego i kulturalnego tych lat. Była to wielka migracja ludności na piastowskie ziemie z dawnych Kresów Wschodnich i innych regionów polskich oraz niespotykana w historii wielka migracja ludności wiejskiej do miast i ośrodków przemysłowych. W klimat delikatnej atmosfery polityczno-społecznej najlepiej wprowadzają słowa dyrektora Lutmana:

Nie chcemy jednak traktować Śląska w oderwaniu od głównego nurtu życia polskiego. Śląsk należy do Polski, jest jej częścią istotną i musi żyć życiem całej Polski. Musi przestać być prowincją kulturalną, żyjącą pożyczonym światłem, dostarczonym mu przez sąsiednie ośrodki kultury. Śląsk jest krainą nową, na dorobku [...]. Chcemy nauczyć nasze społeczeństwo kochać Śląsk [...]. A Śląsk można pokochać, jeżeli się go pozna, zrozumie i z nim zżyje (Lutman 1945: 1–2).

W artykule Lutmana zawarta została niezwykle cenna myśl: potrzeba rozszerzenia zakresu terytorialnego badań na obszary byłej rejencji opolskiej i Dolnego Śląska. We wrześniu 1945 r. zorganizowano we Wrocławiu oddział Instytutu Śląskiego w oparciu o tworzący się w tym mieście silny ośrodek uniwersytecki, z udziałem kadry naukowej przybyłej ze Lwowa i częściowo z centralnej Polski. Kierownikiem oddziału został historyk lwowski prof. Karol Maleczyński. Utworzono tu dziewięć sekcji, m.in. sekcję językoznawczą, kierowaną przez prof. Stanisława Rosponda (Lutman 1957: 23). Staraniem miejscowych środowisk intelektualnych w latach 1947–1948 zorganizowano w Kłodzku i Wałbrzychu ekspozytury (Stacje Naukowe). Okres dobrze zapowiadającego się rozwoju nie trwał długo. W sierpniu 1948 r. wrocławski oddział Instytutu Śląskiego został włączony do Instytutu Zachodniego

w Poznaniu, pod tą samą nazwą, a w 1949 r. zlikwidowany z przyczyn politycznych. Bowiem władze komunistyczne uważały organizatorów i działaczy Instytutu Śląskiego za ludzi o wstecznych poglądach (Pieter: 1984: 173). Był to poważny cios dla życia naukowego na Śląsku. Począwszy od połowy lat 50. podjęto w Katowicach starania zmierzające do zorganizowania nowej placówki naukowej typu humanistycznego, którą powołano w roku 1957 (Koraszewski 1957: 32).

Bezdiskusyjnie fundamentalne znaczenie dla koordynacji życia naukowego na Śląsku miało utworzenie w 1945 r. Uniwersytetu Wrocławskiego w połączeniu z Politechniką Wrocławską (Kulczyński 1959: 23). Decyzja ta, sprzeczna z wydanym 24 sierpnia 1945 r. dekretem, którym powołano dwie wyższe uczelnie, była jednak uzasadniona dwoma czynnikami. Z jednej strony – niedoborem kadry akademickiej, a z drugiej – względami ideowymi w celu powiązania ich zadań z programem odbudowy życia polityczno-społecznego na Ziemiach Zachodnich i Północnych, w tym przebudowy ustroju społeczno-gospodarczego (Kulczyński 1959: 58). W pierwszych dniach września 1945 r. prof. Stanisław Kulczyński został nominowany na stanowisko p.o. rektora Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej (Burak 2015: 166).

Na Uniwersytecie Wrocławskim powstało sześć wydziałów, m.in. wydział humanistyczny. Powstały też instytuty i katedry. Dla ludzi tworzących naukę na wydziale humanistycznym profil śląskoznawczy zajmował pierwszorzędną pozycję. Ze względu na położenie geograficzne politycznego i narodowego znaczenia nabrały prace z zakresu historii Śląska i językoznawstwa, wspomagane przez PAU w Krakowie, Instytut Śląski w Katowicach, Instytut Zachodni w Poznaniu. Dołączyła do nich utworzona we Wrocławiu Wyższa Szkoła Pedagogiczna (założona w 1950 r.), którą cztery lata później przeniesiono do Opolą (Nicieja 1990: 19). W 1957 r. reaktywowano Instytut Śląski w Opolu i w tym samym roku utworzono Śląski Instytut Naukowy w Katowicach (Sroka 1994: 77–89). Tempo i zakres zachodzących w kraju zmian rokowały pomyślny rozwój nauki. Kwestią drażliwą były konflikty i napięcia między ludnością etniczną i napływową. O eliminacji tych napięć tak pisał Lutman (1946: 7):

Na pewnych terenach niezorganizowane te masy spotykają się z ludnością miejscową polską, ale równie mu nieznaną jako ziemia. Nic dziwnego, że konflikty stają się nieuniknione. Idzie teraz o to, by wszystkie te elementy stopić w jednym kulturalnym tyglu w silny, zwarty monolit.

Dla naszych rozważań ważne jest, że językoznawstwo było uprawiane we wszystkich placówkach naukowych na Ziemiach Zachodnich i Północnych.

2. Nurt językoznawczy – główne kierunki i rozwój

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że badania lingwistyczne po 1945 r. ruszyły dynamicznie. Co charakterystyczne, przedmiotem zainteresowań uczonych ze wszystkich ośrodków stały się Ziemie Zachodnie i Północne. Szczególnie prężną działalnością wyróżniało się środowisko krakowskie z Kazimierzem Nitschem i Witoldem Taszyckim, którzy już przed wojną budowali zręby badań śląskoznawczych i współpracowali z Instytutem Śląskim w Katowicach (Sochacka 1995: 123–125). Do tych przedwojennych badań, wyrosłych z dobrych tradycji, natychmiast nawiązali prof. Stanisław Rospond i prof. Stanisław Bąk we Wrocławiu, a kilka lat później dołączyły ośrodki w Opolu i w Katowicach. Trzeba przyznać, że imponujący był rozmach i skala przedsięwziętych w tym celu wysiłków.

Wyczerpujące informacje na temat głównych kierunków badań oraz planów i programów przyszłościowych dają materiały z dwu konferencji: pierwszej odbytej we Wrocławiu w 1946 r. (Rospond 1947: 58–69) i drugiej opolskiej zorganizowanej w 1956 r. Na wrocławskiej konferencji zaplanowano badania historyczno-językowe, dialektologiczne i nazewnictwo. Ze względów finansowych i technicznych Rospond przedstawił plan dwuetapowy: minimalny i długofalowy, rozłożony na lata. Natomiast na konferencji opolskiej w 1956 r. uczony przedstawił plan realizacji wielkich syntez słownikowych: *Słownika nazw miejscowych*, *Słownika nazwisk śląskich* i *Atlasu językowego Śląska*. Dopiero dzięki wznowieniu w 1957 r. działalności Instytutu Śląskiego w Opolu i Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach prace zostały podjęte. Z problematyką tych badań wiązały się konkretne cele przeciwstawienia się propagandzie niemieckiej oraz recepcja polskiej tradycji historycznej. Oba Instytuty zostały wyposażone w znaczne fundusze i mogły wydatnie ubogacać życie umysłowe Śląska.

Lata 1945–1956 były racjonalnie przemyślane w planowaniu i realizacji tego, co zamierzano. Stale poszerzano pakiet potrzeb, dając możliwości badawcze znacznej grupie młodych adeptów nauki. Plany Rosponda jako organizatora i wizjonera szły w trzech kierunkach: organizacji badań naukowych w zakresie zagadnień językoznawstwa śląskiego, akcji wydawniczej oraz działalności informacyjno-naukowej. Rospond był organizatorem i kierownikiem katedr we Wrocławiu i Opolu oraz sekcji językoznawczej w Instytucie Śląskim w Opolu. Nawiązano nie tylko do przedwojennych planów i kierunków, ale poszerzano je metodologicznie o nowe działy. Warto zacytować wypowiedź prof. Rosponda (1968: 135):

Z chwilą objęcia we wrześniu 1945 r. katedry języka polskiego Uniwersytetu Wrocławskiego należało jako główne zadanie badawcze postawić problematykę śląskoznawczą. Droga do tego celu była oczywiście następująca:

1. samokształcenie, gdyż poza wiadomościami z dialektologii śląskiej całą wiedzę o dziejach polszczyzny tej dzielnicy, która w średniowieczu była czołówką polskiej kultury piśmienniczej, należało dopiero skonstruować;
2. zorganizowanie placówki badawczej, której zadaniem byłoby najpierw gromadzenie materiałów, nawet ich ratowanie, z kolei interpretowanie oraz publikowanie;
3. popularyzowanie wiedzy o Śląsku, gdyż dla Polski Ludowej konieczne było zaangażowanie społeczne i też polityczne nauk humanistycznych.

W obliczu masowych przesunięć ludnościowych i zagospodarowywania Ziemi Zachodnich i Północnych pilnym problemem była sprawa powszechnej edukacji historycznej. Rezultaty tej działalności znalazły ujście najpierw w cyklu wykładów powszechnych zorganizowanych przez Uniwersytet Jagielloński pod kierunkiem prof. Kazimierza Piwarskiego dla mieszkańców Górnego Śląska. W tej akcji brał udział prof. Rospond. Tematem jego wykładów była *Polskość Śląska w świetle języka* (Rospond 1970c: 73). Kolejną ważną inicjatywą był kurs przygotowawczy o Śląsku dla nauczycieli i pracowników oświaty w Karpnikach koło Jeleniej Góry (Rospond 1968: 138). Przykładem wielkiego zaangażowania w dzieło popularyzacji wiedzy o Śląsku była też Wystawa Ziemi Odzyskanych w dniach 25–28 sierpnia 1948 r. Kierownikiem działu historyczno-językowego był prof. Rospond (1969: 120–122).

Językoznawcza problematyka śląskoznawcza skupiała się głównie na trzech nurtach: onomastycznym, dialektologicznym oraz historycznojęzykowym i na nich warto się obecnie skupić.

3. Badania nazewnicze w służbie Ziemi Zachodnich i Północnych

W porównaniu z innymi dzielnicami Polski Śląsk był regionem wyjątkowo wszechstronnie penetrowanym pod względem zasobów nazewnictwa geograficznego. Już w XIX w. powstało wiele prac i przyczynków zawierających bogate wykazy nazw i próbę ich interpretacji. Na badaniach tych kładł się cieniem brak instytucji naukowych wspierających rozwój kadry naukowej. W odmiennych warunkach odrodziła się nauka polska po 1945 r. Głównym zadaniem nauki językoznawczej było przywrócenie tzw. Ziemiom Odzyskanym ich pierwotnej szaty nazewniczej. W ciągu wieków pierwotne polskie nazwy ulegały zniekształceniu wskutek latynizacji i germanizacji zapisów, przez co nabierały one obcych cech. Deformacja wszystkich nazw była wynikiem kolonizacji niemieckiej.

Tak więc względy praktyczne wymagały szybkich decyzji, bowiem przybysze napływający na „Ziemie Odzyskane” oraz lokalne urzędy oznaczały je przypadkowymi nazwami. Pewne czynności w tym zakresie podjęli najpierw historycy z trzech Instytutów: Bałtyckiego, Śląskiego i Zachodniego. Ich działania bardzo krytycznie ocenił prof. Nitsch, członek przedwojennej Komisji Ustalania Nazw Miejscowości, głównie z powodu braku wiedzy językoznawczej w odczytywaniu zniemczonych nazw. Postulował: „[...] historycy muszą z wydanych czy nie wydanych dokumentów wydobyć dawne formy, ale potem muszą je lingwiści w ich właściwej postaci odtworzyć i ewentualnie do nowej polszczyzny dostosować” (Nitsch 1945: 37).

W latach 1945–1946 w tej kwestii zabierało głos wielu uczonych zarówno językoznawców, jak i nielingwistów (zob. Taszycki 1946: 52–55; Olszewicz 1946). PAU domagała się przede wszystkim uporządkowania nazewnictwa przez władze centralne i reaktywowania przez Ministerstwo Administracji Publicznej przedwojennej Komisji Ustalania Nazw Miejscowości¹. Z upoważnienia Ministerstwa problemem tym zajął się od strony naukowej prof. Nitsch – prezes PAU. W styczniu 1946 r. Ministerstwo Administracji Publicznej w porozumieniu z Ministerstwem Ziem Odzyskanych powołały ten organ. W jego skład weszli: prof. Stanisław Srokowski (wybitny geograf), profesorowie – Kazimierz Nitsch, Mikołaj Rudnicki, Witold Taszycki (członkowie językoznawcy) oraz Stanisław Rospond, Jan Safarewicz, Stanisław Urbańczyk i Ludwik Zabłocki (zastępcy członków), a także przedstawiciele trzech ministerstw: Komunikacji, Obrony Narodowej oraz Poczty i Telegrafów. Na temat działalności Komisji napisano wiele prac, co zwalnia autorkę z przedstawienia jej struktury organizacyjnej i wytycznych badawczych (Wagińska-Marzec 1997: 369–416).

W ciągu pięciu lat Komisja wykonała olbrzymią pracę, a jej wyniki były na bieżąco publikowane w „Dzienniku Ustaw”. Łącznie ustalono ponad 32 tys. toponimów. W 1948 r. prof. Rospond zebrał je i opublikował ich część jako skorowidz². W 1951 r. Polskie Towarzystwo Geograficzne powierzyło ponownie wykonanie tego zadania Rospondowi i wydało te materiały w formie leksykonu obejmującego nazewnictwo całych Ziem Zachodnich i Północnych (Rospond 1951). Edycja ta została przygotowana nie tylko dla celów praktycznych, ale adresowana była do gremiów naukowych. Była pierwszym powojennym podręcznikiem ukazującym, jak nazewnictwo tych ziem było

¹ Archiwum PAN, Oddział w Krakowie, K III – 51; J. 154, s. 6: Pismo Kazimierza Nitscha do Ministerstwa Ziem Odzyskanych z 10 grudnia 1945 r.

² *Skorowidz ustalonych nazw miejscowości na Ziemiach Odzyskanych według uchwał Komisji Ustalania Nazw Miejscowości przy Ministerstwie Administracji Publicznej*. Zebrał S. Rospond. Cz. 1–2. Wrocław 1948.

deformowane i zatracalo swą oryginalną specyfikę i tożsamość, a także jakimi metodami Komisja rekonstruowała zmienione nazwy. Pionierską inicjatywą autora było włączenie do wykazu nazw chrztów germanizacyjnych z okresu nazistowskiego, wynikających z polityki państwa wielonarodowego, które dążyło do ujednoczenia nazw obcych w duchu niemieckiego języka urzędowego. W miejsce wcześniej powierzchownie zmienionych i przyswojonych nazw wprowadzono nazwy sztuczne, ale czysto niemieckie, np. *Bartków – Bartkery*, w 1935 r. *Buchenwalde*; *Świniary – Swinaren*, w 1937 r. *Neutal* (Choroś, Jarczak, Sochacka 2015).

Udział Rosponda w pracach Komisji Ustalania Nazw Miejscowości stał się impulsem do zrealizowania wielkiej syntezy nazewnictwa Śląska: *Słownika etymologicznego nazw geograficznych Śląska*. Tylko w ten sposób mogła nauka polska przekazać, jakie procesy miały miejsce na ziemiach zaanektowanych przez obce państwo, które zacierało ślady istnienia innej narodowości. Prace nad tym przedsięwzięciem trwały od 1950 r. z kilkuletnimi przerwami i zostały pomyślnie sfinalizowane w 2016 r. Ta źródłowo-dokumentacyjna synteza służy dziś budowaniu wspólnej pamięci historycznej i kształtowaniu dobrosąsiedzkich kontaktów polsko-niemieckich. Podkreślają to także recenzje autorów niemieckich (Eichler 1971: 37–39; Bily 2006: 426–428). Czynnikiem jednoczącym, gotowym do współpracy i porozumienia było założenie w 1964 r. czasopisma „Slavogermanica”, wspólnie z ośrodkiem onomastycznym na Uniwersytecie Lipskim i Katedrą Języka Polskiego we Wrocławiu (Rospond 1963: 317–323).

Dzięki inicjatywie naukowej, talentowi organizacyjnemu i pasji śląskoznawczej prof. Rosponda, badania nazewnictwa mogły się poszczycić chlubnymi osiągnięciami. Były one omawiane regularnie na wszystkich konferencjach śląskoznawczych (Simonides, Borek 1981; Wyderka 1997; Łobodzińska 2003). W cyklu toponomastycznych monografii regionalnych ukazały się m.in. prace Stanisława Rosponda (1959: 7–64), Józefa Domańskiego (1967), Henryka Borka (1988), Roberta Mrózka (1984). Przedmiotem historyczno-osadniczego zainteresowania były tereny pogranicza polsko-czeskiego (Dejna 1951–1953) i polsko-łużyckiego (1997). Na szczególne podkreślenie zasługuje wydany niedawno *Słownik nazw miejscowości Ziemi Kłodzkiej* (2015), ukazujący złożone przemiany historyczne i pochodzenie nazw miejscowych tego rejonu. Dziełem niezwykle ważnym dla śląskiej toponimii jest *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, opisujący w kontekście historyczno-osadniczym i źródłowym wszystkie nazwy miejscowe, górskie, rzeczne położone na terenie polskich Sudetów.

Rozpoczęte już przed wojną przez znanego uczonego krakowskiego Jana Rozwadowskiego *Studia nad nazwami wód słowiańskich* (1948) przyniosły

pogłębione spojrzenie na nazewnictwo Odry pióra Mikołaja Rudnickiego *Nazwa Odry i jej ważniejszych dopływów* (1948). Rozległe dorzecze Odry nie było nigdy jednolite pod względem językowym i etnicznym. Wśród nazw rzecznych Śląska wyróżnia się kilka warstw: przedślōwiańską (np. *Odra, Wisła, Olza*), polską o zróżnicowanym podłożu gwarowym (np. *Błotnica, Czerniawa*), czesko-morawską (np. *Ścinawa, Metuja*), łużycką (np. *Kwisa*) oraz nowszego pochodzenia warstwę niemiecką (np. *Wolfs Graben, Gift Seifen*). Językoznawcy gromadzą wszystkie nazwy wodne (hydronimy) i badają je, gdyż kryją one w sobie cenne informacje poznawcze o otaczającym świecie. Interesują hydrologów, geografów, historyków. Z tych pobudek naukowych powstało dzieło *Hydronimia Odry*, opracowane przez zespół pod kierunkiem prof. Henryka Borka (zob. Borek 1983). Celem tego wydawnictwa była rejestracja nazw rzecznych używanych w XX w. Nie uwzględniono w pracy starych zapisów historycznych, bo zawiera je *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska* (t. 1–16). Wszystkie polskie badania nazw wodnych wpisują się w szeroko zakrojony międzynarodowy program europejski *Hydronimia Europea*.

W przeglądzie dorobku onomastyki śląskiej nie można pominąć zorganizowanych przez Rosponda badań nad nazewnictwem osobowym (antropimią). Wrocławski uczony zapoczątkował te prace w Katedrze Języka Polskiego we Wrocławiu. Był to historyczny *Słownik nazwisk śląskich*, oparty na materiale od XVI do XX w. Całość była obliczona na cztery tomy, lecz drukiem ukazały się tylko dwa. Materiał językowy, opracowany w formie opisowej, ukazuje duże zróżnicowanie nazwisk i pozwala na prześledzenie wszystkich procesów historyczno-językowych: dialektalnych, nazwotwórczych, germanizacyjnych. Z jednej strony widoczne są tu cechy gwarowe, które wynikały z potrzeby samoobrony przed germanizacją (por. formacje: *Piekorz, Golumb, Czirnioch*), z drugiej na Śląsku nazwiska nie różniły się od zasobu ogólnopolskiego. Kolejne lata przyniosły dalsze osiągnięcia w postaci monografii regionalnych Henryka Borka i Urszuli Szumskiej (1976), Danuty Lech (2004), Władysława Milerskiego (1996). Prace te ukazywały długowiekowe oddziaływanie języka niemieckiego na język polski, dostarczając wielu dramatycznych epizodów i zmagania o polskie oblicze Śląska. Naciskowi niemieckiemu przeciwstawiało się przywiązanie do gwary – „najdroższej spuścizny po przodkach”.

Przedstawiony obraz badań nazwicznych w okresie powojennym nie uwzględnia wszystkich prac. Próbuje zasygnalizować wkład uczonych śląskich do problematyki zachodniej, na który składają się wielkie syntezы słownikowe z zakresu nazw geograficznych, rzecznych i nazw osobowych. W badaniach śląskoznawczych wykorzystywano wiedzę archeologiczną, geograficzną,

historyczno-osadniczą i kulturową. Taki metodologiczny punkt widzenia przedstawia interdyscyplinarne studium *Nazwa dokumentem przeszłości regionu*. Pożądane jest dla funkcjonowania nowoczesnego regionu Europy ogniskowanie wysiłków przedstawicieli różnych nauk, też z innych krajów (por. Lis, Jarczak 2013).

4. Gwary śląskie świadectwem rdzennej polskości regionu

Zainteresowanie gwarą śląską ma długą tradycję. Już w XIX w. dialekty śląskie badali: Jerzy Samuel Bandtkie, Robert Fiedler, Lucjan Malinowski, Jan Bystron (Sochacka 1981, s. 55–60). Na początku XX w. czołową postacią polskiej i śląskiej dialektologii był Kazimierz Nitsch, autor pierwszej naukowej syntezy dialektów śląskich (Nitsch 1909, 1939). Po wojnie, liczący 71 lat (1871–1958), krakowski uczonej stale coś drukował o Śląsku (zob. Stojanowska 1970). Najwięcej czasu poświęcał popularyzacji wiedzy wśród mieszkańców Śląska. Jako jeden z pierwszych wziął udział w akcji odczytowej w *Kursie naukowo-informacyjnym o Ziemach Zachodnich* zorganizowanym w 1945 r. przez Uniwersytet Jagielloński i Akademię Górniczo-Hutniczą w Krakowie. Wygłosił wtedy odczyt o polskich gwarach ludowych Ziem Zachodnich, a następnie opublikował w formie niewielkiej broszury pod tym samym tytułem (1946), w której opisał gwary śląskie, wielkopolskie, kaszubskie, ostródzkie i warmińskie. Autor napisał, że „Niemiecka polityka propagandowa w stosunku do polszczyzny naszych kresów zachodnich i północnych prawie wszędzie polegała na jej zasadniczym negowaniu” (Nitsch 1946: 5).

Zasłużonym badaczem gwar śląskich był Stanisław Bąk (1900–1981), profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Po wojnie, jako efekt uciążliwych wędrówek po niespokojnym Dolnym Śląsku, w celu utrwalenia cennych relikwów gwary dolnośląskiej pod Brzegiem i w innych okolicach Wrocławia, powstała pierwsza część monografii Bąka pt. *Gwary ludowe Dolnego Śląska* (1956). W latach następnych opublikował wiele innych prac np. *Mowa polska na Śląsku* (1974). Trwająca od dawna dyskusja nad charakterem językowym gwar laskich, tzw. mieszanych polsko-czeskich, którymi mówili mieszkańcy obszarów części południowego Śląska na linii Jabłonków – Racibórz – Fryštát – Opava przyniosła po wojnie, oprócz kilku rozpraw, ważną monografię Karola Dejny (1911–2004), która została wyjątkowo przychylnie oceniona w Ameryce, we Francji, w Czechosłowacji, w Polsce. Polskie gwary śląskie na zachód od Cieszyna opracował czeski dialektolog Adolf Kellner (1904–1953). Pod względem materiałowym praca została

oceniona dobrze, ale jej tytuł oraz wnioski ogólne na temat tych gwar wzbudziły pewne wątpliwości, podniesione w recenzji tej pracy (Karaś 1956: 55–65).

Z inicjatywy prof. Rosponda zostały rozpoczęte w 1957 r. badania dialektologiczne w Katedrze Języka Polskiego WSP w Opolu oraz w Instytucie Śląskim w Opolu. Koncentrowały się one na gwarach mniej zbadanych w południowo-zachodniej części Śląska. Opracowali je głównie Walenty Dobrzyński (1967) i Feliks Pluta (1964).

Znaczące osiągnięcia w badaniach nad dialektem Śląska ma krakowski uczony prof. Alfred Zaręba (1921–1988), związany też ze Śląskim Instytutem Naukowym od 1957 r. Jego zasługą jest sfinalizowanie *Atlasu językowego Śląska*, który przedstawia na mapach układ geograficzny wybranych zjawisk gwarowych z zakresu fonetyki, słownictwa, morfologii. Badania przeprowadzono tam, gdzie mieszkała ludność autochtoniczna. Pozycja ta wypełniła istotną lukę w zakresie dialektologii śląskiej. Drugim wielkim przedsięwzięciem dialektologicznym o znaczeniu interdyscyplinarnym i slawistycznym jest opracowywany od 1957 r. *Słownik gwar śląskich* (z kilkuletnimi przerwami). Jest to dzieło kilku pokoleń językoznawców związanych z Instytutem Śląskim w Opolu. Na potrzebę opracowania pełnego słownika gwarowego zwrócił uwagę prof. Nitsch w 1936 r. (Nitsch 1936: 201–202). Uczony zdawał sobie sprawę, że gwary ludowe na Ziemiach Zachodnich i Północnych pod wpływem silnych restrykcji germanizacyjnych są zagrożone i należy je ocalić i udokumentować dla potomnych. Jednak wybuch II wojny światowej przerwał te ważne plany. Dopiero po wojnie, kiedy formułowano kierunek polskich badań śląskoznawczych, Rospond zgłosił postulat opracowania obszernego tezaurusu gwar śląskich (1947: 60). Prace po dłuższych staraniach rozpoczęto w 1957 r. w Instytucie Śląskim w Opolu pod kierunkiem prof. Bąka i prof. Rosponda. Różne trudności finansowe i personalne spowodowały regres w pracach badawczo-redakcyjnych tej serii. Zostały one skierowane na nowe tory dopiero w 1998 r., gdy przyznano fundusze na wznowienie prac przez ówczesny Komitet Badań Naukowych. Redagowany i wydawany w Instytucie Śląskim w Opolu *Słownik gwar śląskich* jest najnowszym wkładem do polskiej dialektologii obok *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* oraz *Słownika gwar kaszubskich*. Słownictwo gwarowe Śląska różni się pod wieloma względami od słownictwa gwarowego innych regionów Polski. Szybki rozwój miast i włączanie w obręb miast całych wsi spowodowało zanik gwar.

Badania dialektologiczne objęły również gwary Śląska Cieszyńskiego po obu stronach Olzy (Basara 1975). Również czescy badacze zajmowali się gwarami tej części Śląska i opublikowali wiele prac (Labocha 1978: 9–20). W 1995 r. Jadwiga Wronicz wydała *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*.

Badania nad dialektem śląskim prowadzone były także w Niemieckiej Republice Federalnej. Znany badacz dialektu śląskiego Reinhold Olesch opublikował po II wojnie światowej pracę na temat słownictwa gwarowego Góry Świętej Anny (Olesch 1958–1959). Heinz Bluhme opracował fonetykę gwar okolic Katowic i Gliwic (1964).

Badania dialektologiczne Śląska objęły także teksty gwarowe zapisywane przez językoznawców i etnografów. Były one zapisywane lub nagrywane na płytach i taśmach magnetofonowych przez dialektologów. Uniwersytet Śląski w Katowicach wydał w latach 1978–1980 *Teksty języka mówionego mieszkańców miast Górnego Śląska i Zagłębia* pod redakcją Władysława Lubasia, które odzwierciedlają cechy gwarowe polszczyzny miejskiej. Równocześnie kontynuowane były badania socjolingwistyczne mieszanych środowisk językowych, których ludność składała się z repatriantów przybyłych z innych regionów Polski, a w niektórych regionach także z ludności autochtonicznej. Badania te koncentrowały się w Opolu, w Katowicach, we Wrocławiu i Cieszynie.

Na konieczność badań w zakresie integracji językowej wskazał Rospond powierzając je swoim uczniom w Opolu i we Wrocławiu. Metodologiczne założenia badań nad tymi nowymi procesami o dużej wadze społecznej przedstawił Profesor w obszernej rozprawie Rospond 1970: 63–91). Stwierdził tam, że region stał się po wojnie zróżnicowanym „tygłem” językowym i zarysował symptomy co do kierunków dokonującej się integracji językowej.

5. Historia języka polskiego ważnym filarem wiedzy o dawnej kulturze językowej Śląska

Trzecią wielką dziedziną badań śląskoznawczych były historyczne dzieje polszczyzny śląskiej, która przetrwała mimo sześciowiekowej izolacji politycznej Śląska. Zaniedbania były wyjątkowo duże, gdyż z powodu braku dostępu do archiwów niemieckich nie podejmowano tego typu badań przed wojną. W przygotowanej przez Władysława Semkowicza *Historii Śląska*, Witold Taszycki zamieścił rozdział o języku polskim na Śląsku (zob. Taszycki 1933: 72–88), zawierający analizę nazw plemion: Bobrzan, Dziadoszan, Gołęźyców, Opolan i Ślęzan zapisanych u tzw. *Geografia Bawarskiego* (por. Zakrzewski 1917). W ten sposób zwrócił uwagę na potrzebę badań historycznojęzykowych.

Po wojnie kontynuatorem naukowych inicjatyw uczonych krakowskich stał się prof. Rospond, który w kierowanych przez siebie katedrach zorganizował zespoły naukowe. Cały wysiłek młodej kadry naukowej skupiał się na poszukiwaniach zabytków i źródeł dokumentujących dzieje języka

polskiego na Śląsku oraz ich analizie i publikacji. Profesor znaczenie tych badań uzasadniał słowami:

Jeśli bowiem mamy udowodnić polskie oblicze Śląska w przeszłości i teraźniejszości, to mają przede wszystkim przemówić gołe fakty, tj. słowo polskie z pozostałych kart średniowiecznych, z nowszych druków, licznych słowników, gramatyk, kluczy języka polskiego oraz z ust autochtonów Ślązaków z okolic Brzegu, Sycowa, Namysłowa, Wrocławia (Rospond 1946: 2).

Pierwszą prezentację zebranych materiałów stanowiła wystawa pt. „Dzieje języka polskiego na Śląsku”, zorganizowana w 1948 r. w Bibliotece Ossolińskich (Rospond 1970b: 112–116) oraz równolegle na wielką skalę na „Wystawie Ziem Odzyskanych” we Wrocławiu, na której zaprezentowano okazały zbiór eksponatów sprowadzonych z czołowych bibliotek i archiwów polskich. Autorem scenariusza był prof. Rospond. Była to wystawa scalająca cały dorobek Ziem Zachodnich i Północnych: Śląsk, Pomorze Zachodnie i Wschodnie (Rospond 1970a: 127–131). W 1948 r. ukazało się naukowe opracowanie zebranych na wystawach materiałów pióra prof. Rosponda, które w sposób bibliograficzno-opisowy omawiają problemy historii języka polskiego na Śląsku (Rospond 1948). W kolejnych latach kontynuowano poszukiwania dokumentów i tekstów staro- i nowośląskich. Intensywnie prowadzone badania zespołów naukowych, liczne prace magisterskie pozwoliły Rospondowi wydać pierwszą obszerną syntezę o rozwoju polszczyzny śląskiej w powiązaniu z dziejami politycznymi i społecznymi (Rospond 1959). Nowością wydawniczą wśród silesiadców były zabytki z zakresu historycznej dialektologii śląskiej, np. seria pt. „Z badań nad przeszłością dialektu śląskiego” (Rospond 1948; Mayer, Rospond 1956).

W tym czasie pracownicy WSP w Opolu przystąpili do opracowania monografii dotyczących języka Adama Gdaczusza, kaznodziei protestanckiego, pisarza z Kluczborka zwanego „śląskim Rejem” (Borek 1962). Językiem i twórczością czołowej postaci śląskiego odrodzenia narodowego zajął się Jerzy Kopeć (1969). Ponadto badania historycznojęzykowe skupiały się również na sylwetkach pisarzy i uczonych śląskich i pozaśląskich. Z autorów pochodzenia śląskiego pomnikowego wydania doczekał się Walenty Roździeński, autor poematu *Officina ferraria...* W 1962 r., z okazji 350-lecia ukazania się tego dzieła, przygotowano uroczystą sesję naukową w Katowicach. Jej rezultatem było opublikowanie w ramach serii „Biblioteka Pisarzy Śląskich” utworu Roździeńskiego w opracowaniu Romana Pollaka, Mieczysława Radwana i Stanisława Rosponda (Roździeński 1962).

Losy języka polskiego na Śląsku przedstawione zostały w pracach Jadwigi Wronicz (1981: 107–152) i Aliny Kowalskiej (1986). Wspomnieć należy o wydaniu wszystkich prac Roberta Fiedlera, niemieckiego pastora

z Dolnego Śląska, obrońcy języka polskiego (por. Fiedler 1987). Podobne prace ukazały się na temat dorobku Jana Dzierżona (Borek 1983), Karola Miarki (Glensk, Sochacka 1987) i Zbyszko Bednorza (Sochacka 1991). W historii regionu śląskiego na polu językoznawstwa, oprócz rodzimych miłośników języka, zasłużyła się spora liczba uczonych z innych części Polski (Sochacka 1986: 264–273). Postaciami Jerzego Samuela Bandkiego i Kazimierza Nitscha zajęła się Tekla Stojanowska. Zasługi Lucjana Malinowskiego, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego (Pośpiech, Sochacka 1976; Sochacka 1975) i Władysława Nehringa (zob. Sochacka 1980), profesora Uniwersytetu Wrocławskiego, przedstawiła Stanisława Sochacka. Nie zapomniano o ludziach współcześnie zasłużonych dla regionu, takich jak Henryk Borek i Feliks Pluta.

W niniejszym opracowaniu nie podaję wyczerpującej listy badaczy zajmujących się historią języka polskiego na Śląsku, z pewnością wszyscy znaleźli się w najnowszych bibliografiach polskich dotyczących historii języka polskiego.

6. Podsumowanie

Z tego skrótowego i niepełnego przeglądu najważniejszych prac wynika, że po wojnie nauka językoznawcza z wyjątkowym zaangażowaniem przystąpiła do przybliżenia polskiemu ogółowi wiedzy o kresach zachodnich i północnych. Początki były bardzo trudne, ale w ciągu ponad siedemdziesięciu lat dokonano wiele, a bez tego dorobku nauka polska byłaby uboższa. Niezmiernie ważnym faktem było ukazanie roli języka polskiego, który utrzymywał świadomość narodową Polaków na obszarach pogranicza etnicznego. Został on opisany i utrwalony w monografiach, atlasach językowych, edycjach źródłowych, słownikach, co w ewidentny sposób służyło pełnej integracji społeczeństwa na Ziemach Zachodnich. Każde pokolenie uczonych dokładało swoją cegiełkę, przyczyniając się do stworzenia nowego wizerunku tej części Polski, zarówno jeśli chodzi o granicę, jak i wzajemne relacje między ludnością rodzimą a napływową. „Ziemie Odzyskane” były po wojnie „pustynią kulturalną”. Należało zapełnić ją wiedzą humanistyczną. Nauka językoznawcza po 1945 r. w sposób zorganizowany przystąpiła do spojrzenia na całość problemów związanych z przeszłością językową Ziemi Zachodnich i Północnych. Na przykładzie Śląska możemy się przekonać, jak szerokie spektrum zagadnień realizowały kolejne pokolenia uczonych. Nauka polska po wojnie nie zlekceważyła wielkiej szansy, jaka została otwarta przez stworzenie prężnych ośrodków naukowych, w których nakreślano docelowe

kierunki badawcze, kształcono młodą kadre naukową, wypracowywano nowe metodologiczne wzorce. Nie pominięto obiektywnej oceny niemieckiego dziedzictwa kulturowego. Zostało ono opisane i zinterpretowane według najnowszych standardów naukowych. Podkreślić należy profesjonalizm badaczy reprezentujących rozmaite dyscypliny. Są to: historycy, językoznawcy, badacze literatury, etnografowie, prasoznawcy.

W tym kontekście na przypomnienie zasługuje wypowiedź Romana Lutmana, dyrektora Instytutu Śląskiego pochodzącego ze Lwowa, organizatora życia naukowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych, pracownika Instytutu Bałtyckiego i Archiwum Pomorskiego w Gdańsku (cyt. za Wójcik 1997: 158–167). Oto jego słowa:

Jest bowiem rzeczą uderzającą że osoby, które ujęły w swe ręce organizację badań nad naszymi zagadnieniami, pochodzą przeważnie z ziem wschodnich. Przykładem tego jest dyrektor Instytutu Bałtyckiego prof. Stanisław Srokowski, [...] ze Lwowa pochodził dyrektor najmłodszego powojennego Instytutu Zachodniego prof. Zygmunt Wojciechowski.

Lista elit intelektualnych pochodzących z Kresów Wschodnich zasłużonych dla „Ziem Odzyskanych” jest o wiele dłuższa. Swoim życiem i działalnością wpisali się m.in. prof. Stanisław Kulczyński, rektor Uniwersytetu Wrocławskiego. Wybitną postacią był językoznawca-slawista prof. Stanisław Rospond, Małopolanin, pracownik Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, a od 1945 r. związany z Wrocławiem i Opolem.

Tytuł artykułu został potraktowany wysoce umownie, albowiem w krótkim artykule trudno wyczerpująco scharakteryzować wyniki badań na przestrzeni wielu lat. Analiza tematyczna opublikowanych prac lingwistycznych wykazała, że problematyka badawcza wynikała z bieżących potrzeb. Szukano polskiego nurtu dziejów Śląska, aby w ten sposób powiązać wielowiekową tradycję tej ziemi z jej nową sytuacją polityczną. Tak też przebiegały badania językoznawcze na całych Ziemiach Zachodnich i Północnych. Uwzględniały one we wszystkich regionach zakres terytorialny, zakres chronologiczny i zakres tematyczny, oparty na metodach badawczych stosowanych w językoznawstwie synchronicznym i diachronicznym.

Literatura

- Archiwum PAN, Oddział w Krakowie, K III – 51; J. 154, s. 6, Pismo Kazimierza Nitscha do Ministerstwa Ziem Odzyskanych z 10 grudnia 1945 r.
- Basara J. (1975): *Słownictwo polskich gwar Śląska po stronie Czechosłowacji*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Bąk S. (1956): *Gwary ludowe na Dolnym Śląsku*. Cz. 1: *Głosownia*. Poznań.
- Bąk S. (1974): *Mowa polska na Śląsku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

- Bily I. (rec.) (2006): *Nazwy geograficzne Śląska. Bd. 5. Kl–Kos (1991); Bd. 6. Kos–Lig (1992); Bd. 7. Lig–Miez (1994); Bd. 8. Miez–Niż (1997); Bd. 9. Noc–Path (1999); Bd. 10. Pato–Poz (2002); Bd. 11. Poz–Roz (2004); Bd. 12. Roz–Sów (2005)*. Red. Stanisława Sochacka. Bear. von Stanisława Sochacka, Monika Choros und Lucja Jarczak. Opole. „Namenkundliche Informationen” Nr. 89/90, s. 426–428
- Bluhme H. (1964): *Beitrag zur deutschen und zur polnischen Mundart im oberschlesischen Industriegebiet unter besonderer Berücksichtigung phonometrischer Methoden*. Den Haag.
- Borek H. (1962): *Język Adama Gdaczusza. Przyczynek do dziejów polszczyzny śląskiej*. Wrocław.
- Borek H. (1988): *Górny Śląsk w świetle nazw miejscowych*. Opole.
- Borek H. (red.) (1988): *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*. T. 4: H–Ki. Warszawa–Wrocław.
- Borek H., Mazak S. (1983): *Polskie pamiątki rodu Dzierżonów*. Opole 1983.
- Borek H., Szumska U. (1976): *Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI wieku do roku 1740. Studium nazewnicze i społeczno-narodowościowe*. Warszawa–Wrocław.
- Borek K. (red.) (1983): *Hydronimia Odry. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*. Opole.
- Burak M. (2015): *Geneza politechniki we Wrocławiu [styczeń 1945 – sierpień 1946]*. [W:] *Nauka w powojennym Wrocławiu 1945–2015. W 70. rocznicę powstania polskiego środowiska naukowego we Wrocławiu*. Red. W. Kucharski, K. Bock-Matuszyk, G. Strauchold. Wrocław.
- Choroś M., Jarczak Ł., Sochacka S. (2015): *Słownik nazw miejscowych Śląska. Polsko-niemiecki i niemiecko-polski*. Opole.
- Cimała B. (1994): *Geneza i rozwój Instytutu Śląskiego w Katowicach (1934–1994)*. [W:] *Instytut Śląski 1934–1994*. Red. K. Heffner. Opole 1994.
- Dejna K. (1951–1953): *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*. T. 1–2. Łódź.
- Dobrzyński W. (1963): *Gwary powiatu niemodlińskiego*. Cz. 1: *Fonetyka*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Dobrzyński W. (1967): *Gwary powiatu niemodlińskiego*. Cz. 2: *Morfologia, teksty gwarowe*. Wrocław.
- Domański J. (1967): *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*. Warszawa.
- Eichler E. (rec.) (1971): *S. Rospond: Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska (Etymologisches Wörterbuch der geographischen Namen Schlesiens)*. Bd. I. A–B. Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (1970). LX + 137 S. (Veröff. D. Instytut Śląski in Opole). „Namenkundliche Informationen” Nr. 19, s. 37–39.
- Fiedler R. (1987): *Tam jeszcze kęs Polactwa. Wybór pism pastora z Międzyborza*. Wstęp i oprac. S. Gajda. Opole.
- Ganowicz E. (2018): *Region jako mała ojczyzna, namiastka państwa. Teoretyczne rozważania o cechach organizacji państwowej w odniesieniu do regionu w teorii Luka Van Langenhove’a*. [W:] *Artificem comandant opus Region – Pamięć – Polityka. Studia i materiały ofiarowane profesor Danucie Kisielewicz*. Red. E. Ganowicz. Opole, s. 99–110.
- Glensk J.S., Sochacka S. (red.) (1987): *Karol Miarka a odrodzenie narodowe Śląska. Materiały z konferencji w 160 rocznicę urodzin i 100 rocznicę zgonu Karola Miarki, Opole 27 kwietnia 1984*. Opole.
- Gładkiewicz R., Latocha A., Semotanová E. (red.) (2015): *Słownik nazw miejscowości Ziemi Kłodzkiej*. Wrocław–Kłodzko–Praha.
- Karaś M. (rec.) (1956): *A. Kellner: Východolašská nářečí. T. 1–2. Brno 1946–1949*. „Język Polski”. R. 36, s. 55–65.
- Kellner A. (1946–1949): *Východolašská nářečí*. T. 1–2. Brno.
- Kopeć J. (1969): *Język Józefa Lompy*. Wrocław.
- Koraszewski J. (1957): *Śląski Instytut Naukowy w Katowicach*. „Zaranie Śląskie” z. 1.
- Kowalska A. (1986): *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim*. Wrocław.

- Kulczyński S. (1955): *Udział Wrocławia w odbudowie nauki polskiej*. Wrocław.
- Labocha J. (1978): *Przegląd badań językowych na Śląsku Cieszyńskim i w Czechosłowacji*. „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” z. 59, s. 9–20.
- Lech D. (2004): *Nazwy osobowe dziewiętnastowiecznych mieszkańców Opola (ze słownikiem etymologicznym nazwisk)*. Opole.
- Lewański J. (1946): *Instytut Śląski we Wrocławiu*. „Dziennik Zachodni” nr 170.
- Lis M., Jarczak Ł., Drożdż L. (2013): *Polityka państw narodowych wobec języka na Śląsku w XIX i XX wieku*. Opole.
- Longchamps F. i in. (red.) (1959): *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1955*. T. 1. Wrocław.
- Lutman R. (1945): *Nowy Śląsk – nowe zadania*. „Zaranie Śląskie”. R. I, z. 1, s. 1–2.
- Lutman R. (1946): *Znaczenie problemu kulturalnego dla Ziem Odzyskanych*. „Pionier. Dziennik Dolno-Śląski” nr 137, s. 7.
- Lutman R. (1957): *Dzieje Instytutu Śląskiego 1934–1956*. Opole.
- Lobodzińska R. (red.) (2003): *Przeszłość, terażniejszość i przyszłość polskiej onomastyki*. Wrocław.
- Mayer J., Rospond S. (1956): *Z badań nad przeszłością dialektu śląskiego*. II: *Zbiór polskich słów i wyrażeń na górnośląski język przetłumaczonych 1821*. Wrocław.
- Milerski W. (1996): *Nazwiska cieszyńskie*. Warszawa.
- Mrózek R. (1984): *Nazwy miejscowe dawnego Śląska Cieszyńskiego*. Katowice.
- Nicieja S.S. (1990): *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu 1950–1990*. Opole.
- Nitsch K. (1909): *Dialekty polskie Śląska*. „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności”. T. 4, s. 85–356.
- Nitsch K. (1945): *Nazwy miejscowe w odzyskanej Polsce Zachodniej*. „Język Polski”. R. XXV, nr 2.
- Nitsch K. (1946): *Polskie gwary ludowe Ziem Zachodnich*. Kraków.
- Nowosielska-Sobel J., Strauchold G., Kucharski W. (red.) (2010): *Nazwa dokumentem przeszłości regionu. Tom poświęcony Wielkiemu Profesorowi Stanisławowi Rospondowi*. Wrocław.
- Olesch R. (1959): *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*. T. 1. Berlin 1958. T. 2. Wiesbaden.
- Olszewicz B. (1946): *O naprawę nazewnictwa geograficznego Ziem Odzyskanych*. Gdańsk.
- Perzowa H., Kołodziejczykowa D. (2002–2006): *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. T. 4–5. Warszawa–Kraków.
- Pieter J. (1984): *Od Instytutu Śląskiego do Śląskiego Instytutu Naukowego (garść wspomnień i faktów)*. [W:] *Szkice wspomnieniowe w 50 lat od powołania Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach*. Katowice.
- Pluta F. (1963): *Dialekt głogówecki*. Cz. 1: *Fonetyka*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Pluta F. (1964): *Dialekt głogówecki*. Cz. 2: *Słowotwórstwo, fleksja, teksty gwarowe*. Wrocław.
- Popowska-Taborska H. (1965): *Dawne pogranicze językowe polsko-dolnośląskie (w świetle danych toponomastycznych)*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Pośpiech J., Sochacka S. (1976): *Lucjan Malinowski a Śląsk. (Działalność śląskoznawcza, teksty ludoznawcze)*. Opole.
- Rospond S. (1946): *Badania językoznawcze na Śląsku. (Sprawozdania sekcji językoznawczej Instytutu Śląskiego we Wrocławiu za rok 1946). Komunikat nr 31*. Katowice.
- Rospond S. (1947): *Stan i potrzeby językoznawstwa polskiego na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska*. [W:] *Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku*. Katowice, s. 58–69.
- Rospond S. (1948): *Z badań nad przeszłością dialektu śląskiego*. I. *Der hoch- und plattpolnische Reisegefährte 1804*. „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” nr 14.
- Rospond S. (1948): *Zabytki języka polskiego na Śląsku*. Wrocław–Katowice.
- Rospond S. (1951): *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej według uchwał Komisji Ustalania Nazw Miejscowych pod przewodnictwem Stanisława Srokowskiego*. Cz. 1: *Polsko-niemiecka*. Cz. 2: *Niemiecko-polska*. Wrocław–Warszawa.

- Rospond S. (1959): *Dzieje polszczyzny śląskiej*. Katowice.
- Rospond S. (1959): *Stosunki etniczno-językowe w okręgu nyskim i niemodlińskim. Analiza materiału onomastycznego*. „Rozprawy Komisji Językowej WTN”. T. 1, s. 7–64.
- Rospond S. (1960): *Stan, potrzeby i plany badawcze w zakresie historii języka i onomastyki śląskiej*. [W:] *Stan i potrzeby badawcze w zakresie językoznawczej i historycznoliterackiej problematyki śląskiej*. Opole, s. 11–42.
- Rospond S. (1963): *Slawistyczny ośrodek onomastyczny w Lipsku*. „Rozprawy Komisji Językowej WTN”. T. 4, s. 317–323.
- Rospond S. (1967–1973): *Słownik nazwisk śląskich*. Cz. 1: A–F. Wrocław–Warszawa–Kraków. Cz. 2: G–K. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Rospond S. (1968): *Droga do Śląska. 4: Początki językoznawstwa śląskiego*. „Kwartalnik Opolski”. R. XIV, nr 3–4, s. 135 i 138.
- Rospond S. (1969): *Droga do Śląska. 5: Kongres Pokoju i Wystawa Ziem Odzyskanych w 1948 r.* „Kwartalnik Opolski”. R. XV, nr. 3–4, s. 120–122.
- Rospond S. (1970a): *Droga do Śląska. 6: Scenariusz historyczny do WZO*. „Kwartalnik Opolski”. R. XVI, nr 2, s. 127–131.
- Rospond S. (1970b): *Droga do Śląska. 7: Wystawa w Ossolineum pt. Dzieje języka polskiego na Śląsku*. „Kwartalnik Opolski”. R. XVI, nr 3, s. 112–116.
- Rospond S. (1970c): *Na Śląsku. 8: Jak nazwy polskie wróciły na drogowaskazy?* „Kwartalnik Opolski”. R. XVI, nr 4, s. 73.
- Rospond S. (1970d): *O integracji językowej w ogóle, a na Śląsku w szczególności*. „Studia Śląskie” (seria nowa). R. XVIII, s. 63–91.
- Rospond S. (1970e): *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*. T. 1: A–B. Warszawa–Wrocław.
- Rospond S., Borek H. (1985–1986): *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*. T. 2: C–E. T. 3: F–G. Warszawa–Wrocław.
- Rozwadowski J. (1948): *Studia nad nazwami wód słowiańskich*. Kraków.
- Rożdżeński W. (1962): *Officina ferraria ábo hutá i wórstát z kuzniámi szlachetnego dzielá żelaznego*. Oprac. R. Pollak, M. Radwan, S. Rospond. Wrocław.
- Rudnicki M. (1948): *Nazwa Odry i jej ważniejszych dopływów*. [W:] *Monografia Odry*. Red. A. Grodek, M. Kielczewska-Zaleska, K. Zierhoffer. Poznań 1948.
- Senft S. (1994): *Meandry Instytutu Śląskiego w latach 1933–1956*. [W:] *Instytut Śląski 1934–1994*. Red. K. Heffner. Opole 1994.
- Simonides D., Borek H. (1981): *Perspektywy badań śląskoznawczych. Językoznawstwo. Piśmiennictwo. Folklor*. Wrocław.
- Skorowidz ustalonych nazw miejscowości na Ziemiach Odzyskanych według uchwał Komisji Ustalania Nazw Miejscowości przy Ministerstwie Administracji Publicznej*. Zebrał S. Rospond (1948). Cz. 1–2. Wrocław.
- Sochacka S. (oprac.) (1975): *Listy Lucjana Malinowskiego do Jarostawa Golla. Przyczynek do dziejów polsko-czeskich kontaktów naukowo-kulturalnych w drugiej połowie XIX wieku*. Opole.
- Sochacka S. (1980): *Działalność slawistyczna Władysława Nehringa na tle epoki*. Opole.
- Sochacka S. (1981): *Historia badań językowych na Śląsku. (Stan i postulaty badań)*. [W:] *Perspektywy badań śląskoznawczych. Językoznawstwo. Piśmiennictwo. Folklorystyka*. Red. D. Simonides, H. Borek, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 55–60.
- Sochacka S. (1986): *Udział pozaśląskich uczonych w badaniach nad językiem polskim na Śląsku*. „Zaranie Śląskie”, s. 264–273.
- Sochacka S. (red.) (1991): *Sercem i piórem czyli rzecz o życiu i twórczości Zbyszko Bednorza*. Opole.
- Sochacka S. (red.) (1991–2016): *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*. T. 5: Kl–Kos. T. 6: Kos–Lig. T. 7: Lig–Miez. T. 8: Mię–Niż. T. 9: Noc–Path. T. 10: Pato–Poz.

- T. 11: Poż–Roz. T. 12: Roż–Sów. T. 13: Spad–Szyw. T. 14: Ściana–Weł. T. 15: Wem–Wrzes. T. 16: Wrzesień–Żyznow. T. 17: Suplement A–Ż. Opole.
- Sochacka S. (1995): *Badania nad językiem polskim na Śląsku w latach 1922–1945*. [W:] *Książka polska na Śląsku w latach 1922–1945. Zarys problematyki*. Red. M. Pawłowiczowa. Katowice, s. 123–135.
- Sroka I. (1994): *Blaski i cienie w działalności Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach – zamknięta karta (1957–1992)*. [W:] *Instytut Śląski 1934–1994*. Red. K. Heffner. Opole 1994, s. 77–89.
- Staffa M. (red.) (1989–2008): *Słownik geografii turystycznej Sudetów*. T. 1: *Góry Izerskie*. T. 2: *Pogórze Izerskie* (Cz. 1: A–Ł. Cz. 2: M–Ż). T. 3: *Karkonosze*. T. 4: *Kotlina Jeleniogórska*. T. 5: *Rudawy Janowickie*. T. 6: *Góry Kaczawskie*. T. 7: *Pogórze Kaczawskie*. T. 8: *Kotlina Kamiennogórska. Wzgórze Bramy Lubawskiej. Zawory*. T. 9: *Góry Kamienne*. T. 10: *Góry Wałbrzyskie. Pogórze Wałbrzyskie. Pogórze Bolkowski*. T. 11: *Góry Sowie*. T. 12: *Góry Bardzkie*. T. 13: *Góry Stołowe*. T. 14: *Góry Bystrzyckie i Orlickie*. T. 15: *Kotlina Kłodzka i Rów Górnej Nysy*. T. 16: *Masyw Śnieżnika. Góry Bialskie*. T. 17: *Góry Złote*. T. 18: *Góry Opawskie*. T. 19: *Wzgórze Strzegomskie*. T. 20: *Masyw Ślęży. Równina Świdnicka. Kotlina Dzierżoniowska*. T. 21: *Wzgórze Niemczańsko-Strzelińskie. Przedgórze Paczkowskie* (Cz. 1: A–M. Cz. 2: N–Ż). Warszawa–Kraków–Wrocław.
- Stamirowska Z., Perzowa H. (red.) (1987–1993): *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. T. 1–3. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Stojanowska T. (1970): *Kazimierz Nitsch a Śląsk. Związki naukowe i kontakty osobiste*. Opole.
- Sychta S. (1967–1976): *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. T. 1–7. Wrocław.
- Taszycki W. (1933): *Język polski na Śląsku w wiekach średnich*. [W:] *Historia Śląska*. T. 1. Red. K. Małeczyński. Kraków, s. 72–88.
- Taszycki W. (1946): *W obronie śląskich nazw miejscowych*. „Zaranie Śląskie”. R. XVII, s. 52–55.
- Wagińska-Marzec M. (1997): *Ustalanie nazw miejscowości na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. [W:] *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. Mazur. Poznań, s. 369–416.
- Wójcik J.E. (1997): *Życie i działalność Romana Lutmana jako przykład współdziałania Kresów Wschodnich z Zachodnimi*. [W:] *Książka na Śląsku w latach 1945–1956. Zarys problematyki*. Red. M. Pawłowiczowa. Katowice, s. 158–167.
- Wronicz J. (1981): *Język pisarzy cieszyńskich XVIII wieku*. [W:] *Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich*. VII: *Z historii języka polskiego*. Red. W. Borys. Wrocław, s. 107–152.
- Wronicz J. (1995): *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*. Wisła–Ustroń.
- Wyderka B. (red.) (2000–2017): *Słownik gwar śląskich*. T. 1: A–BECZKA. T. 2: BECZKOWAĆ–BRAW. T. 3: BRAWCOWY–BŹDŹON. T. 4: CABAK–CHWANCYATY. T. 5: CHWANCIC (SIE)–CYRKAĆ. T. 6: CYRKARZ–DAWNY. T. 7: DAŃ–DOZIERAĆ. T. 8: DOZNAĆ (SIE)–ĘDYK. T. 9: FABER–GADZIOR. T. 10: GADZIORA–GOŚCINA. T. 11: GOŚCINIEC–GŹMIJA. T. 12: I.HA–HYRNI. T. 13: HYRO–JUŻYNECZKI. T. 14: K–KLACZ. T. 15: KLACZA–KRAWATKA. T. 16: KRAWCOWA–KYZIA. Opole.
- Wyderka W. (1997): *Polszczyzna śląska. Historia i współczesność*. Opole.
- Zakrzewski S. (1917): *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju*. Lwów.
- Zaręba A. (1967–1980): *Atlas językowy Śląska*. T. 1–8. Katowice.
- Zaręba A. (1988): *Szkie z dialektologii śląskiej*. Katowice.
- Zieniukowa J. (red.) (1997): *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*. Warszawa.